

Hunyadi János kultusza

Hunyadi János – Szűcs Jenő szerint – „történetünk talán legnagyobb és legnemesebb alakja”!¹ És alighanem a legrejtélyesebb, már ami származását illeti. Legendáját azonban politikusi és hadvezéri nagyságának köszönheti. Aztán történelmünk mostoha viszontagságai folytán a legendából átlépett a mítoszba. A legenda ugyanis emberekről szól, a mítoszok már félistenekről. És ha az nem is volt, de Európának egyetlen igaz hőse. Az más kérdés, hogy vajon öreg kontinensünk, amelyet Napóleon nemes egyszerűséggel vén kurvának nevezett, megérdemli-e vagy sem? De ne keseregjünk, bár a mítoszképzés egyik első színhelye a kocsma.

A tanulmány az ELTE BTK Román Filológiai Tanszékének műhelyében, a 128-151 sz. NKFI-pályázat keretében készült a Hunyadi-per című monográfia előtanulmányaként.

Mítoszképzés a kocsmai nótától a szabadkőműves virtusig

A mítoszképzés gyakran nótával indul, a nóta pedig az asztalnál vagy a tűznél születik, miközben annak rendje s módja szerint illik illogatni, mármint iddogálni. A nemzetsirató énekekben Hunyadi csak egy a sok hős közül, aki a régi dicsőséget képviselte. Például:

Hej, Bocskay s Rákocyak!
Zriny! Hunyad! Bátoriak
Czobor! Forgách, Palocyak!
Ország! Berény-, Rozgonyiak

Bennetek volt a magyarnak
S minden igaz hazafinak
Hajdonában reménysége,
Segedelme s dicsősége.²

A történetírásból a ponyvairodalom emelte ki Hunyadi János alakját. 1776-ban jelent meg róla és fiáról az

első könyvecske,³ szerzője Veszelszki Antal, orvos és botanikus,⁴ aki Hel-tai Gáspárt követte. És első fecskéje lett a Hunyadi-kultusznak. Aztán amikor II. József reformdiktatúrája megindult a bukás felé egy kis Plu-tarkhosz-válogatásba belefoglalták Hunyadi Jánosnak Újlaki Miklóshoz írt 1443-as levelét, alighanem az intés kedvéért: „Legyen meg az, amit Isten maga akar, egyszer meg kell halni, és kiváltképpen a hitért.”⁵ Nemsokára szabadkőműveseink fedezték fel újra Hunyadi, mint a magyar nemzet „legelső dicsőségét” – hogy Bessenyei Györgyöt idézzem, és aztán megidézzem Pálóczi Horváth Ádámot, Aranka Györgyöt, Kazinczyt és Fesslert.

A felvilágosodás eszméit gyakorlatba átültetni akaró szabadkőművesség társadalmi emancipációt és nemzeti integrációt ígért és hozott! A modern nemzet szabad polgárok szabad közössége. A rendi nemzetet horizontális szolidaritás jellemzi, a polgári nemzetet és nacionalizmusát vertikális. A rendi világban a nemes nemessel szolidáris, a modern nemzet világában mindenki mindenki-vel. Ugyanakkor a középkorban a kereszténység és a külső veszélyeztetettség a társadalom egészét átfogó összefogást is biztosíthatott. A nacionalizmus szót térségünkben II. József már használta, nacio-

nalizmuson etnikai klikkszellemet és etnikai gyűlölködést értett, ami akadályozta, hogy birodalmát óraműként működő imperialista-katonai gépezetté alakítsa.

Ugyanakkor a szabadkőműves – vallotta Kazinczy leveleiben – „félíg pap, félíg katona,”⁶ aki úgy szabadítja meg az emberiséget a babonától, mint Perseus Andromédát.⁷

A magyar felvilágosodásnak is példamutató hősre volt szüksége, és ezt Hunyadiban lelte meg. Elsőként Bessenyei György, amikor – mint vallotta – „magyar nemzetem régi viselt dolgainak folyamatja mellett ülök, melynek vastag iszapjai alól, itt amott, csillámló aranyát sóhajtozva, fáradva keresgélem. *Hunyadi Jánosban* találtam oly kincsre, melyhez magyar egeink alatt csak *Első Nagy Lajos* közelít, és aki fiát *Mátyást* is jámborsággal, vitézséggel felülhaladni láttatik.”⁸ Miután Bessenyei elbeszélte, hogy Hunyadi Erdélyben megmentette azokat, akiket a törökök el akartak hurcolni, így tanította olvasóját: „Nézd, ilyen egy embernek legnagyobb érdeme s legfényesebb dicsősége.” Aztán, amikor V. László király előtt letérdelt, így értékelte Bessenyei a gesztust, és amit ez jelképezett: „Valld meg, hogy Hunyadi Caesarnál, Macedóniai Sándornál és Pompeiusnál nagyobb volt, mert ő nemcsak vitéz, hanem igaz ember, jó hazafia s hív jobbagy is volt, nagyravágyás nélkül.” És a haza

szolgálatában szembeszállt a királyi udvar intrikusaival, akik tevékenysége, majd hogyanem az ország vesztét okozta. Különös játéka a sorsnak, hogy Bessenyei Bécsben ismerte meg a számára is megváltást kínáló felvilágosodást, és az udvar közelében, udvari testőrként – úgy látszik – meggyűlölte az udvari életet.

Nyelvi és társadalmi reformigény Bessenyeinél jelenik meg először. Kétségtelen, nem akarta felszámolni a rendiséget, a nemes és a jobbágy-paraszt közötti jogi egyenlőtlenséget. Ellenezte azt, hogy a parasztság az országgyűlésen részt vehessen. A nemesi és paraszti jogok törvényes szabályozásának volt a híve. Szekfű Gyula miután felmutatta Bessenyei működésének újszerűségét, azt, hogy az ő „egyéniségében született meg a felvilágosodás és a magyar nemzeti-ség szintézise,” és „mindkét irányt [a felvilágosodást és a nacionalizmust] fenntartás nélkül, lelke mélyén átélte”, de „a felvilágosodás embere végső fokon kapitulált a rendi szellemű földesúr előtt”.⁹ És ezt még meg lehet toldani azzal, hogy Bessenyei a nagy lázadó, Dózsa György parasztfelkelését is elmarasztalta. Csakhogy ennek az úgynevezett kapitulációnak az ecseteléséből kimaradt egy lényeges mozzanat, a Bessenyei-féle nemzetfogalom tartalmának jelzése; annak az említése, hogy Bessenyei gyakran az „egész nemzet”-ről szólt, és ebbe a jobbágyságot is beleértet-

te.¹⁰ Az 1779-ben megjelent *A holmi* című művében jelezte, hogy a nemesek paraszti „sors”-ból emelkedtek fel, és oda „visszamenendők”.¹¹ Csak jelezte, mert ennek a társadalmi körforgásnak a részletesebb kifejtését is tartalmazó értekezését is tartalmazó értekezését: *A magyar nemzetnek szokásairól* a cenzúra nem engedte megjelenni. „Ti parasztemberek, szegény adófizető nép – fejtette Bessenyei – miért szennyvednétek nehezen, hogy a nemes rend véletek parancsolni láttatik; hiszen azok mind tiközületek valók, a ti atyátokfiai mindnyájan. Ti vagytok a nemességnek, fejedelemségnek, királyságnak, főpapságnak szülői és örökös tárházi; mindezek tibelőletek származnak; ti vagytok az atyák, mi csak fiak maradunk tőletek. Mennyi sok nagy úrnak maradéka lett már paraszttá köztetek, és mennyi paraszttársatok lesz úrrá? Néktek ott kell maradni, hol vagytok, hogy fiaitokat vándorlások végén megint magatokhoz vehessétek. Ez előtt négyszáz esztendővel egy paraszt gulyás közületek, vitézséget mutatván, nemes emberré tétetett, felment maradéka sok jószággal bírt, rajtatok háromszáz esztendeig uralkodott; utoljára megszegényült, elpusztult, és már száz esztendeje, hogy hozzátok szüleikhez bujdosása után visszatérvén, szánt, vét, adót fizet s rabotát dolgozik azoknak, kik ez előtt kétszáz esztendővel az ő eleinek hasonlóul rabotáztak. Olyan a ti közsorsó-

tok, mint a tenger, melybe minden víz visszafoly, mi belőle kiágazik. A ti rendetek e földön minden; mert ti vagytok minden rendnek szülői, táplálói és el-fogadói. Érdemes és méltóságos paraszti sors, szerencsés az a király és úr, ki megesmérheti, hogy atyja vagy!”¹² Ez ellentmondott a nemesi rend örökletes magasabbrendűségét hirdető hivatalos szemléletnek. Ennek az is ellentmondott, hogy Bessenyei *A holmiban* a parasztságot „község”-nek nevezte,¹³ azaz *communitas*nak. Ez pedig Werbőczy *Hármaskönyvében*, a nemesi jogok Bibliájában maga a nemesség. Emellett nem egy arisztokrata családot sértett, ha homályos származását feszegették. A Hunyadiak története a paraszt-nemes körforgást szemlélteti Bessenyeinél, és – némi túlzással szólva – beleillik a Vilfredo Pareto-féle *hatalmi elitek körforgásának* elméletébe. Ugyanakkor Bessenyei régi elvet vallott: „az igaz nemességet mindig igaz érdemekhez szokták ragasztani,” de ennek az általa is munkált idő új tartalmat adott. Hunyadi származását illetően, a nemesi körökben élő közhiedelmet adta tovább: „Tudhatod a közönséges hírbül, és a magyar írókbül is, hogy Hunyadi János Sigmond királynak fia volt. Morszinainak hívták az anyját, kit Havasalföldében lelt fel a király; ott mulatozván, megunta az özvegységet, s szüzet hozatott magának: mert az a féle testiség csak megvan min-

den rendű emberben; ha sok nem láttatik is véle élni. Morszinainának egy gyűrűt adott a király, melyet idővel néki a kis Jankóval bemutatván, Hunyadot egész megyéjével együtt megnyerte. Adjuk meg Erdélynek a vigasztalást, hogy Magyar nemzetének legelső dicsőségét ő szülte.”

Ezzel megérkeztünk Piusz pápa már idézett kijelentéséhez. Ezt a magyar történészek vagy közírók gondosan kerülték, tisztelet a kivételnek, bár kétes e tisztelet. Pálóczi Horváth Ádám például Hunyadi eposzának előszavában nekilátott, hogy tisztázza a dolgot. „Magyar Hunyadi ez a könyvecske, mellyel édes hazámnak kedveskedem; Hunyadi, mert ama hajdani híres vezér Hunyadi János életének első darabját foglalja magában. Magyar Hunyadi, mert úgy írja le Hunyadi Jánost, mint magyart, amelyet neki némely irigyei megengedni nem akartak, de minden igaz historikusok hisznek. Szilviusz Eneas ugyan, aki véle egyidejű ember volt, és amint sok leveleiből kitetszik, amennyire lehetett Hunyadi dicsőségét kevesítette, azt írja egy levelében róla: homo valachus, oláh ember, de ő az irigység mellett találhatott már akkor olyan szembetűnő okokat is, amelyekért Hunyadit oláhnak mondhatta: tudniillik mind azt, hogy közönségesen erdélyi születésnek tartatott (ahol pedig magyarok

is laknak) mind azt, hogy már akkor az oláhoknak vajdája vagy fejedelme volt, s amint abban az időben az országnak közönséges hadi serege nem lévén, minden fő nemes urak magok tartottak katonákat, néki többnyire oláhokból álló serege volt. De ha oláh lett volna, az ő hazabéli irigyei és vetélkedő társai, s kivált Ulrik, inkább ezt vetette volna szemére, mint csak azt, hogy csak alacsony nemből született, amely azonban egyik sem volt igaz. Bonfini Mátyás királynak akarván csapni a levet, más eredetet gondolt Hunyadinak.”¹⁴ De a kézirat itt megszakadt. Pálóczi nyomtatásban már nem polemizált a pápával. Nyomtatásban már egész más jelent meg. Nem firtatta az eredetet. A „mert” kezdetű mellékmondatot így folytatta: „magyar szerzett verssel, vitézi énekkel tiszteli meg azt a magyar hazájához utolsó pihenéséig hűséges vitéz magyart, akinek nagyra született volta, és sok bámulásra méltó viselt dolgai, szinte úgy vagy jobban megérdemelnének akár egy Homerust, mint *Ulisszes*, akár egy Vergiliust, mint *Éneás*. Mert ha azt elhallgatnám is, amit maga Kis László király az egész ország ura megvallott róla, a maga diplomájában, függő pecsétetes levelében, hogy Hunyadi érdemeinek akármely nagy dicséret sem sok: megismérte ezt ő róla még az irigység is, mikor feljebb említett Szilviusz Eneás [valójában a

ti] meghallván halálát, így siratta el őtet: *Sajnálom, hogy megholt az a keresztény hadi seregnek vezére, a vajda, vagy amint mondják Hunyadi, mert az ő halálával a mi reménységünk is úgy tetszik, hogy megholt.*”¹⁵ Az újabb Pálóczi-kiadás a kéziratosszót tapintatosan nem közli, és szomorúan állapítja meg, hogy ezt az idézetet nem sikerült azonosítani.¹⁶

Viszont tetten érhető a szabadkőműves hitvallás: „Ha a hazában mind jóra való igyekezetemről, mind pedig olyan amilyen versszerző tehetségemről ismeretesebb volnék, úgy hogy munkámnak az auktor nevéből is származhatott volna valami tekintete, úgy a királyhoz s hazához való tökéletes hűségre, a nagy dolgoknak minden nagyravágyás nélkül való végbe vitelére, a hivatalviselésekben természettel megkívánható egyenes lépésű gyorsaságra, a fáradhatatlan állhatatosságra, a nagy méltóságban helyezettekhez igen illendő tűrésre és sok alkalmatlanságoknak örömet szenvedésére sokkal könnyebben serkentettek volna Hunyadi példájával azok a magyar szívek, akiknek természettel is úgy kellene születni, mint magyaroknak, de amelyekkel a mostani században, amikor heverésért sem dicsőséget, sem jutalmat nem adnak, úgy is kénytelenek, mert most, ha valaha a *Virtus* Temploma a dicsőségével úgy össze van ragasztva, hogy ez amannak bényúló kamrája, az pedig emennek

Egyforma, úgy királyt egyet se
találunk,
Miért király hát az, akit mi szolgálunk,
Azért, mert ő mostan szerencsésebb
nálunk?

Úrnak vagy szolgának senki sem
születik,
Azért, hogy az Atyja annak
nevezetik,
A szerencsés pedig alig ítéltetik
Boldognak, mind addig, míg el nem
temettetik.¹⁸

Pálóczi becsületes szabadkőműves maradt, nem kotyogta ki a szabadkőműves titkot, legalább is abban a regényben nem, amelyben hosszan ecsetelte, hogy miként kereste a titkot, amelyet a végén persze nem árult és nem is árulhatott el.¹⁹ Azt már – úgy látszik – nem tudta megállni, hogy ne fedje fel Hunyadi származásának titkát. Éspedig ugyanebben a hősközlteményben, amelynek a végén előadta, hogy a már beteg Hunyadinak álmában megjelent Lajos király, és elmondta, hogy bizony ő az édesapja, majd megjósolta, hogy Mátyás trónra kerül, és nagy könyvtárat alapít. Az álmában kételkedő Hunyadinak pedig megjelenik ferences harcostársa, Kapisztrán János, aki részletesen elbeszélte ő valóban „Sigmond s Mária szülötte”, és mivel Zsigmond királyt és nejét, Mária királynőt (Nagy Lajos lányát) a lázadó főurak elfogták, a királyi pár

fogságban született fiát – férje jegygyűrűjével – Buthusra bízta. Buthus a lázadók fővezérének volt az embere, de Lajos király iránti hálájától vezetve Pál püspökkel Rómába vitték a gyermeket. Mária úgy tudta, Erdélybe mentek, és Buthust a gyermekével együtt megölték. Rómából hiába üzenték meg a valót Zsigmondnak, nem értette, újra megnősült. Akkor a pápa Jánost hazaküldte a gyűrűvel együtt, hátha Zsigmond megkedvelte fiát. Azt már Kapisztrán sem tudta, hogy Zsigmond miért nem mondta el a való fiának, nyilván „a gondviselés ezt úgy igazgatta”.²⁰ Pálócziban pedig a sznob legyőzte a demokratát. Nem utoljára fordul elő ilyesmi a mi demokratáinkkal. Igaz, Pálóczi a nemesi demokrácia híve volt, és óvatos. Annak érdekében, hogy ne nagyon gyűljön meg a baja a cenzúrával és kortársaival *A magyar insurgensekhez* című 18. századvégi nótát a nemesi felkelők énekeként tüntette fel, mert Hunyadi János megint az elkorcsosult, áruló magyar főurat.²¹

A Buthus-történet magát Pálóczi alighanem Bécsben hallotta Decsy Sámuelről, a bécsi magyar lap kiváló szerkesztőjétől, aki két év múlva említi ezt a mesét, de cáfolja. Jegyzetben két forrásra hivatkozik, az egyik Helmtai, akinél ilyesmi nem fordul elő. Decsy szerint Hunyadi János Zsig-

mond király törvénytelen fia, anyja pedig Mardzsina „nemes házból származó erdélyi lány”, akit a király „terhének elfedezésére egy Tsónokosi nevezetű nemes ifúnak adta feleségül”. Végül a következtetés: „akár gazdag, akár szegény nemzetből született legyen, elég az ahhoz, hogy nálánál érdemesebb hazafit és nagyobb hadi vezért semmi nemzetnek krónikái nem mutathatnak”. Ez az intés Pálóczinak szólt, akit ugyan nem fedett meg nyilvánosan az eredetmeséért, de azért megfricskázta: „Írt ugyan Horváth Ádám *Hunniás* nevezet alatt egy gyönyörűséges munkácskát, mely az elmésségre és a verseknek szépségére s könnyen folyóságára nézve aranyos betűket érdemlene, de mivel abban csak némely győzedelemei és példás halála vagynak lefestve Hunyadinak, Voltaire *Henriását* nem is árnyékozhatja.”²²

A mese viszont terjedt. Egyik kéziratban maradt 19. század eleji lexikon például jelezte, hogy Hunyadi „eredete homályba rejtetett el, és egy historikus sem írta meg igazán kétség kívül azért, hogy fia Mátyás, királlyá lett, minden illetlenséget eltemettek”. Viszont „vagnak olyanok, akik azt állítják”... és következik a Pálóczitól átvett romantikus regénybe illő epizód.²³ Pestiesen szólva: Decsy vitte el a balhét. Teleki József neki tulajdonította a történetet, amely „a mesék sorába tartozik, me-

lyek se figyelemre se cáfolatra nem érdemesek, és képtelenségük által magokban elenyésznek”²⁴

A cél viszont nem enyészett el: Hunyadi megmagyarosítása. Pálóczinak sikerült a Luxemburgi házból származó atya és Anjou Lajos lányának nászából előállítani a magyar Hunyadi Jánost, és ezzel Mátyás uralmát legitimálni, a román származást pedig elhárítani. Úgy látszik, Besenyei, Pálóczi és még sokan a magyar nemesség szkíta mítoszából nem tudtak kilépni, és nem is akarhattak. A mítosz legitimált, a legitimációs célzat összefonódott a fantáziálással, ami a kor tudományos érdeklődésétől egyszerűen elválaszthatatlan. Példa erre Hunyadi eredetének felvetése.

A székely Hunyadi feltűnése a szabadkőműves mellett

Van ebben is valami megejtő naivitás, akárcsak az erdélyi dák-római (dáko-román) folytonosság-mesékben. Mindkettőben közös, hogy Hátszeget, Hunyad vidékét harcos honfoglalók utódai lakják: románok és székelyek. A rómaiak 100 körül telepedtek le, a székelyek pedig néhány száz évvel később, a hunokkal, pontosabban ők maguk a hunok. Benkő József a kor jeles tudósa az 1770-es években (mint olyan humanisták, mint Cortesius²⁵) arra a kö-

vetkeztetésre jutott, hogy Hunyad neve a hunoktól származik, és „akár maguk a hunok, akár Dácia velük elkeveredett régi lakosai neveztek el saját nyelvük szelleme szerint”. Ez a kevert népesség együtt küzdött „a közös haza védelme végett”. Vezetői a kenézek voltak. A kenéz szó eredete magyar: kinéző, és felügyelőt vagy bírót jelent, kiknek a nép „jobbágyi szolgálattal” tartozott. Munkája a korabeli Erdély legalaposabb leírása. 1777-ben jelent meg két kötetben.²⁶ Kenderesi Ferenc, egykori kenéz család sarjánál a kinéző „hasonlítható valamennyiben a mostani fő strázsamesteri nevezethez”.²⁷

Erre a román írástudóknak is reagálniuk kellett. A románok tiszta (dákmentes) rómaiságának egyik apostola, Gheorghe Șincai, aki az 1800-as években Budán húzta meg magát, ha magyar tudóstársai érdeklődtek nála a kenézek felől, azt válaszolta, hogy „a mi románjaink a kenéz nevet a besenyőktől és a kunoktól vették át”.²⁸ A kunok pedig szerinte moldvai római katolikus románok voltak, akik a tatárok elől Magyarországra telepedtek át, és elmagyarosodtak.²⁹ Tudóstársa, Ion Budai-Deleanu, Benkővel polemizálva a székelyeket nem hunoknak tartotta, hanem kunoknak, mert egymás közt magukat komának nevezik, tehát (Cumanus, Cunos) kománnak, kunnak kell len-

niük, és hasonlóképpen – „olyan szép tájszólásban” – beszélnek, mint a magyarországi kunok.³⁰ Érdekes, hogy Șincai, aki nagyon kikelt azok ellen, akik „azon török a fejüket, hogy miként vegyék el Corvin [mármint Hunyadi] Jánost a románoktól,”³¹ nem polemizált Benkővel, talán azért sem, mert ismerték egymást. A kor neves történetbűvára, Cornides Dániel éppen Benkő közvetítésével küldte el azt a levelét, amelyben a román tudósnál érdeklődött Hunyadi származása iránt.³² (Az a Cornides, aki talált egy lengyel Corvin nemesi családot, és ennek alapján Hunyadit lengyel származásúnak tartotta.) Benkő emellett több fontos oklevelet közölt, többek között azt is, amelynek alapján a román tudós eldöntötte a Hunyadi-pert. Éspedig Benkő közölte azt az 1448-as oklevelet is, amelyben Hunyadi János „osztzkodó testvérünk”-nek nevezi csolnokosi Vojkot, akit az adó alól mentesített.³³ Ebből még arra lehetne következtetni, hogy Hunyadi anyja – férje, mármint János apjának halála után – másodsor egy Csolnokoshoz ment férjhez. Csakhogy az oklevél hiteltelen, hamis, 17. század eleji „átiratban” maradt fenn, de fontos, mert ennek alapján a falu még a 19. század elején is olyan adómentességet élvezett, hogy jobbágyai állami adót nem fizettek. Șincai viszont azt hallotta, hogy Hadik András gubernátor és katonai főkormányzó azt

mondta, látta azt az oklevelet, amelyben Mátyás a falu „összes lakosát rokonának nevezte és megnemesítette.” Így sikerült megtalálni Hunyadi János anyjának a szülőhelyét.³⁴ Az apaságot pedig számára Oláh Miklós *Hungáriájának* az az egyébként elmentmondásos passzusa döntötte el, amelyben Hunyadit rokonának tartja és magát a havaselvi vajdai Dan család leszármazottjának,³⁵ emellett Şincai a hollós Hunyadi címert azonosította a sasos havaselvi vajdai címmel,³⁶ és van, aki manapság is hajlamos az ilyesmire.³⁷ (És okkal, mert egy 1616-os vajdai címerben, majd a bukaresti Bibliában (1688) szereplő havaselvi címeren is a nemes madár gyűrűt tart a csőrében.) Şincai érvelése nem ellentmondásmentes. Szerinte Erdélyben alig van két-három jelentős tősgyökeres magyar nemesi család, Magyarországot főleg horvátok, tótok, németek uralják, Erdélyt pedig „elkorcsosult románok és székelyek,” akik vegyes házasságokat kötöttek, és magukat „magyarnak nevezik”. Most felötlik a kérdés: mi legyen Hunyadival? „Korcs” lett volna ő is. Nem, sőt: „a világhíres magyarok azóta mennek visszafelé, mint a rákok, amióta elváltak a románoktól és más népekkel szövetkeztek, mert nincsenek Corvinok, Drágfiak.”³⁸ És Mátyás is román – hangoztatta Şincai –, de azon románok közé tartozik, akik „elfelejtik, hogy milyen vérből származnak, és csak a hitványakat

emelik fel, a szemétből, az érdemeseket üldözik, ott nyomorgatják, ahol tudják”. Mátyás is „a maga örült büszkeségében” gyenge családot emelt fel, miközben jelesek kihaltak.³⁹ Şincai egyébként 1809-ben fájlalta, hogy 1526 után Erdély elvált Magyarországtól, mert ha nem, akkor az erdélyi román jobbágyoknak jobban menne sora.⁴⁰ Egyébként ő szorosan kötődött a magyar világhoz, hiszen a balázsfalvi görögkatolikus püspök, Ioan Bob politikáját nemzetellenesnek tartotta, és ezért Budán az Egyetemi nyomdánál próbált cenzori állást vállalni, majd a Wass grófok szinnyei birtokán gazdasági igazgatóként húzta meg magát, és keserűen tette szóvá, hogy nagy művének, a románok történetének a megírásában románok nem támogatják. Vajon lelke mélyén nekik is felröppent, hogy elkorcsosult románok? Mennyivel egyszerűbb lett volna, ha Hunyadi és a hátszegi nemesek ereiben valóban székely vér csergedez! Csakhogy Benkő a maga kenéz-kinéz elméletével még nem azt vallotta, hogy Hunyadi is székely, hanem ellenkezőleg; egyértelműen leszögezte: „Hunyadi János nem származott a nemes Székely nemzetéből”, Zsigmond atyását vallotta: „Véleményünk szerint Corvin János természetes fia volt Zsigmond magyar királynak és római császárnak, egy Morsinai nevű román nemes lányától.”⁴¹ Benkő azt is hangoztatta,

hogy „Gr. Czillei Ulrik szavai, bár ellensége volt Hunyadinak, mégsem voltak tévesek. Azt mondta ugyanis, hogy János román, mint aki román nőtől született. János származását kutyafajzatnak nevezte, mivel nem törvényes házasságból, hanem könnyelmű szenvedélyből fogant (mint a kutyák és a vadállatok). Ámde születésének ezt a foltját erényeivel annyira letörülte, hogy a magyarok Jeftéje néven kell nevezni.”⁴² (Jefte a *Biblia* szerint Izrael népét fölszabadította az ammoniták uralma alól.) A „folt” felemlítése nem a román, hanem a törvénytelen származásnak szólt. Benkő tárgyyszerű: „Miután ugyanis Hunyadi János anyja, akit Buthi özvegyen hagyott, Zsigmond király kegyéből Budán nemessé lett, visszatérve Erdélybe férjhez ment egy másik román nemesemberhez, akinek Jariszló volt a neve; tőle szült nemes fiai (Csolnakosi Dán, Vojk, Péter és János) nemsokára – Hunyadi János módjára – magyarokká váltak.”⁴³ És 1777-ben ez már olvasható volt, egy évvel azelőtt, hogy Besse nyei Hunyadi-könyve megjelent. Pálóczi már talán ismerte Benkő munkáját is, és innen vette Hunyadi hun eredetét. Ez jellegzetes fülnyelvészeti termék, és természetesen, hogy mindenki a saját dicsőségére és régiségére úzta a szóképzettársításokat.

Hunyadi székely eredetét Aranka György, a marosvásárhelyi Királyi Tábla ülnöke, majd ítélmestere

találta ki. Aranka György jellegzetes irodalomszervező volt, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság egyik alapítója, fáradhatatlan tollforgató, amolyan átlagos versfargó, de az ilyen személyiségek azért érdekesekek, mert jobban alkalmazkodnak a közízléshez és a közvéleményhez, mint a nagy írók és költők, akik előbb-utóbb szembekerülnek saját világukkal. Igaz, Aranka mint szabadkőműves egyrészt kilépett saját közegéből, másrészt éppen mint szabadkőműves akarta azt alakítani. Az ember nembeli egyenlőségét Aranka mindig is axiómának tartotta. A románok történetével és Hunyadival pedig az 1790-es évek harci helyzetében foglalkozott. Lipót császár-király a magyar ellenzék gyengítésének érdekében felkarolta a román nemzeti mozgalmat is, ennek írástudói felségfolyamodványban, a *Supplex Libellus Valachorum*ban foglalták össze követeléseiket, és ezek nyomtatékosítására érvként hozták fel Hunyadi románságát, azt hogy a román nemzet kebelében (ex huius nationis sinu) született.

Aranka 1796-ban kezdett Hunyadival foglalatatoskodni. Az erdélyi Oláh nemzetségeket nyomozta, és hármat talált, Oláh Miklósét – amire még visszatérünk –, aztán az 1362-ben említett zalasdi comes Ladislaus Olachust, végül Vojkot és fiait, a két

Jánost, akiket apjukkal együtt egy 1439-es oklevél a két Hunyadi Jánost Hunyadi Oláh fiainak (filii Oláh de Hunyad) nevez. Ez utóbbiak származása esetében elvetette Bonfini és Heltai Gáspár meséjét, valamint Benkő József állítását Zsigmond király atyaságáról. Aranka említi azt a hiedelmet, mely szerint „Hunyadi Jánost életébe ellenségei oláhnak csúfolták.” Ennek ellensúlyozására Aranka elvetette Hunyadi román származásának téziseit. Amellett állt ki, hogy Hunyadi a Székely nemzetiségből származik, és ennek bizonyítására egy olyan 1331-es oklevélre hivatkozott, amely még nem került elő. (Eszerint „Hunyadi Székely János fia Mihály és testvére Péter képeben Symeg vármegyében Chuckma nevű falunak megoltalmazását Laper fia, Bán özvegye ellen felveszi.” Ez a Somogy megyei helység: Chokma egy egészen más ügyben bukkan fel egy ugyancsak 1331-es oklevélben.⁴⁴) Aranka szerint Hunyadi a Székely familia birtoka volt, Hunyadi János apja „Vojk Oláh de Hunyad vagy Hunyadi Oláh Vojk” lehetett, „az Oláh nevezetet a Hunyadi vármegyeiek régen nem tartották szégyennek”. A hollós címer magyarázata pedig az lenne, hogy Hunyadi János apja havaselvi, mármint „oláhországi fejedelmi házba házasodott volna, s a címert is onnan vette volna,” mert az eleitől fogva a havaselvi vajdák címere volt. Aranka megval-

lotta, hogy Butival nem tud mit kezdeni, haszontalan feltételezésekkel pedig nem fárasztja az olvasókat.⁴⁵

Aranka árnyaltabban ítélte meg a románság helyzetét, mint Benkő József, nem fogadta el a kenéz–kinézó szófejtést. Szerinte ez a szó, kenéz „nyilván orosz, és ma is élnek vele, s annyit térszen, mint úr”.⁴⁶ Aranka volt az első magyar történész, aki a kenézek jogi és társadalmi helyzetét megpróbálta jellemezni, és jó érzékkel a szepesi soltészekkel hasonlította őket össze. Ez utóbbiak telepítő vállalkozók voltak, akiknek jogait és jövedelmeit – mint Aranka hangsúlyozza – pontosan körülírták, míg a kenézek esetében nincsenek ilyen források. Ő szerinte kenézek a soltészekhez hasonló módon jártak el, erdőirtással új településeket hoztak létre, és a királyi várak, valamint a megyei tisztek fennhatósága alá tartoztak. Maguk is tisztek voltak, akiknek tisztsége nem öröklődött.⁴⁷ Ez az öröklődés a helyi erőviszonyoktól függött. És erről a tanulmányról is elmondható az, amivel – kéziratos – Hunyadi-tanulmányát zárta: „A nehéz dolgokon elég egyszer egyet elébb mozdítani, az idő ezután még sokat fedezhet fel, melyek még most homály fedez bé.”⁴⁸ Ez az okfejtés – mint látni fogjuk – 1811-ben némileg átdolgozva jelent meg Aranka immár nyomtatásban is napvilágot látott Hunyadi-tanulmányában.⁴⁹ De közben a szerző – a századfordu-

lón – neki feküdt a filozófiának, és a marosvásárhelyi kollégiumban a fiatal Köteles Sámuel Kantról tartott óráit látogatta, mint szabadkőműves barátjának, Fekete János tábornoknak írta: „beállék a vén fejemmel az ifjak sorába”. Csakhogy a filozofálás elapasztotta költői vénáját, egyre kevésbé ment a versfaragás. Így: „Az Elme leányai még a nyáron elhagytak, nem tudom hová kurvannyokba mentek!”⁵⁰ Aztán nemsokára visszajöttek. Amikor Aranka megidézve Teleki József (1739–1796) alakját, arról verselt, hogy a túlvilágon, „az oltárnál szeretet szent láncai s a vér egybekötötték” olyanokat, mint Szilágyi, Hunyadi, Teleki.⁵¹ Ez a Hunyadi már valóságos szabadkőműves. Hiszen e versben mintha valami szabadkőműves páholyban lennénk, hasonlóan ahhoz, mint amelyet Kazinczy írt le egy 1790-es hozzá, Arankához intézett levelében: „...a kőművesség oly társaság, amely kis karikat csinál a legjobb szívű emberekből, melyben az ember elfelejti azt a nagy egyenetlenséget, amely a külső világban van, amelyben az ember a királyt és a legalacsonyabbrendű embert testvérének nézi, amelyben elfelejtkezik a világ esztelenségei felől, s azt látván, hogy minden tagban egy lélek, ti. a jónak a szeretete dolgozik”.⁵² A szabadkőművesek rendisége nyitott rendiség, mint egy szabadkőműves páholy. Aranka ezt ugyanakkor így írta le: „Akinék

sorsa az, hogy öröksége nincsen, ez előtt nyitva és szabadon vagyon az út; pénz, kormány, sing, toll, kard és a tisztos hosszú ruha által mind vagyonra, mind örökségre szert tenni, mind a tisztség grádicsán feljebb emelkedni. Csak egy dolog szükséges: a Szentkoronához s királyhoz való hűséggel szerzett érdem.”⁵³

Ez a szabadkőműves Hunyadi egyre inkább székely lett. Hiszen a székelyek állnak a legközelebb a szkítákhoz és hunokhoz, hamarabb jöttek Erdélybe a közfelfogás szerint, mint a magyarok, őket tartották a legrégebbi magyaroknak, mint Aeneas Sylvius is írta.⁵⁴ Aranka 1811-ben megjelent munkácskájában új mozzanattal bővítette korábbi kéziratos tanulmányát, amikor azt állította, hogy Hunyadi János „eleje azok közül a székelyek közül való volt, kiket Arad vezérsége alatt István király Hunyad megyébe szállított volt”. Így: „Hunyadi Jánosnak is eleji azon közül a megszállott székelyek közül valók voltak, kik az erdős helyeket a vajdák engedelmekkel kiirtván, s jövevény oláhokkal, mint kenészek, a hátszegi és dévai várak segítségére megtelepítvén, s azután a királyoktól a Sz. Korona igazságával magoknak megnyervén, nagy birodalmú urak lettek. De e csak lehetséges és hihető dolog.”⁵⁵ Persze ő maga hitte. Annál is inkább,

mert Hunyadi János öccsét összetévesztette azzal a Székely Jánossal, aki Hunyadi János sógora,⁵⁶ lehetett, és az 1448-i rigómezei csatában vesztette életét, és számos szerb hősi ének főhőse maradt.⁵⁷ Ami pedig a Hunyad megyei régi székelyeket illeti, ezeket valószínűleg Perecsényi Nagy László *Orodiasa* alapján találta ki.⁵⁸ Aranka egyik érve Hunyadi székelysége mellett az lett, hogy a szerbek és a románok Szekulának nevezték.⁵⁹ Valójában a délszláv hősi énekekben gyakran szerepel Szekula, Szekul, tehát Székely, aki viszont Hunyadi sógora volt. Őt magát Ugrin (azaz: Magyar) Jankó néven emlegetik.⁶⁰ Viszont Aranka érdemének tudható be, hogy ő a kenézekből most sem csinált kinézőt. Nem is tartható románellenesnek.

„Erdélynek régibb lakosai” című eszmefuttatásában betű szerint fogadta el a régi krónikákat, Nyesztor és Anonymus krónikáját, valamint a csíki székely krónikát. Ez utóbbiról azóta kiderült, hogy 18. századi hamisítvány, a két előző regényes elbeszélés információinak hitelét a korszerű forráskritika alaposan megkérdőjelezte. Aranka viszont a következő sorrendet állította fel: először jöttek a szlávok, aztán a székelyek, majd ugyancsak Ázsiából a románok és végül a magyarok. Töbötöm, magyar vezér ugyan legyőzte a románokat, de megegyeztek. A románok közül „kétség kívül estenek

el s bódorogtak ki is vagy a hegyek közé is némelyek, de akik magokat megadták, azok szövetséges társaik lettek a magyaroknak, s úgy szólván kivévén a nemzeti különbséget, egy testté lettenek véle. Szokásokban, vallásokban, nyelvekben meghagyattanak, és egy fő alatt egy polgári testté lettenek.” Román és román megkülönböztette egymást. „Nem én kezdem megkülönböztetni, hanem a szövetségre lépett oláh vitézi nép, és annak az a része, mely elbujdosott, maga különböztette meg magát. Amint a szövetséges rész számot tarthatott a magyar igazgatás igazságos és illő barátságára, úgy a másik rész abból kizárta magát, annál inkább az idegenbe és szomszédságba lévők, ahhoz se akkor, se azután, ha szinte azután Erdélybe máig bevándorlottanak is, de mint vándor nép számot nem tarthattanak, s nem tarthatnak.”⁶¹

Aranka a nemesi demokrácia szemléletét képviselte, szívéhez az ősi egyenlőséget őrző szabad népek álltak közel, különösen a székelyek. De azt külön kiemelte, hogy Fogaras földje „oláh földnek neveztetett”, és itt a románok saját törvényeik szerint éltek.⁶² Aranka számára a szabadság a legnagyobb érték, a nemesség ennek volt a hordozója. Alkotmány-hasonlító munkájában az idegen hivatalnokokat nemcsak azért marasztalta el, mert a haziaiak elől foglaltak el pozíciókat, hanem azért is, mert

„sajnálni s irigyleni kezdik, hogy egy szegény nemes ember, szegényebb, mint ők, de urabb, mert szabad, ők pedig urak volnának, de avval a szabadsággal nem bírnak, és azért olyan természet szerint való ellenségek, mint a született szolga az úrnak”.⁶³ Hunyadi viszont egyértelműen Székely János,⁶⁴ úgy látszik, teljességgel meggyőzte magát az idézett – és részben nem is létező – oklevelek birtokában.

Egyébként okkal tisztelték a székelyek Hunyadit, hiszen ő volt az első erdélyi vajda, aki egyben törvényesen a székely ispáni tisztet is betöltötte, és ebben a minőségében, majd kormányzóként is védte a közszékelyek szabadságát, védte az úgynevezett székely örökséget, a harcos székelyek birtokállományát, hogy katonai kötelezettségeiknek megfelelhessenek.⁶⁵

Hunyadi lehetett székely és szabadkőműves, de alapvetően mindazok számára példa lett, akik a felvilágosodás szellemében ragadtak tollat. Vályi Nagy Ferenc, sárospataki református kollégiumi tanár, Kazinczy levelezőtársa egyszerűen megkerülte az eredetvitát annak jelzésével, hogy Hunyadi János magának Zsigmond királynak „Morzsinai nemes; házból való szép személytől született fia”. A lényegét viszont abban mutatta fel Vályi Nagy, ahogy a

kormányzó László fiát kötelességeire figyelmeztette:

Fiam! egyformán szült mindent
a természet
Egy kiszabott törvényt követ
a tenyészet:
Az úrral egyformán születik
jobbágya,
Csakhogy annak selyem, ennek
nem az ágya.
Az, ami nemessé akárkit is tészén,
Csak a virtus és nem a fényes ház
lészen.
A nemzethez vonzó szeretet
s erkölcsök:
Egy nemes törzsokról bimbózott
gyümölcsök.
Te is úgy születted, mint más, bűnös
ágyon:
Csak a virtus tészén fővé
a jobbágyon.
Úgy lészel egy nemes törzsojkon
nőtt szemzet,
Ha buzgó szándékod tárgya lész
a nemzet.
Az erkölcs, tudomány, véres kardja
Mársnak,
A fő hérók közé emelnek fel társnak.

Ez a szónoklat akár Werbőczy tanainak megverseléseként hathat, de az emberi természeti egyenlőség hangsúlyozása és a virtuskultusz a felvilágosodás korában nem rendi szemléletre utal, miközben a rendi világot, mint adott valóságot kellett elfogadni.⁶⁶ Míg Voltaire, a nagy fel-

- történeti Közlemények, 1992. 5–6. sz. 608.
5. Lethenyi János: *Apophtegmeta*. Péts, 1785.
 6. Váczy János: *Kazinczy Ferencz és kora*. I. Bp. 1915. 112.
 7. Kazinczy Ferenc levelezése. II. Szerk. Váczy János. Bp., 1892. 51.
 8. Bessenyei György: *Hunyadi János élete és viselt dolgai*. Bécs, 1778. 3.
 9. Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. Bp. 1936. 33–37.
 10. Bíró Ferenc: *Nemzet, nyelv, irodalom. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984. 5–6. sz. 561.
 11. Bessenyei: *Válogatott művei*, 338.
 12. Bessenyei: *Válogatott művei*, 622.
 13. Bessenyei: *Válogatott művei*, 336.
 14. OSZKK, Oct. Hung. 855. [Pálóczi] Horváth Ádám: „Magyar Hunyadi, az az ama Hires Magyar Vezér Hunyadi János életének egy része, melyet a Virgilius Eneisse formájába öntve. [1787.] 2.
 15. [Pálóczi] Horváth Ádám: *Hunniás Magyar Hunyadi, az az ama Hires Magyar Vezér Hunyadi János életének egy része, melyet a Virgilius Éneisse formájába öntve*. Győr, 1787.
 16. Pálóczi Horváth Ádám *verses kiadványai (1787–1796)*. Szerk. Tóth Barna. Bp., Debrecen, 2015. 775., 784.
 17. [Pálóczi] Horváth Ádám: *Hunniás*, [előszó].
 18. [Pálóczi] Horváth Ádám: *Hunniás*, 220–221.
 19. Pálóczi Horvát Ádám : *Felfedezett titok. Azaz vallás-tétele egy olyan tudós ifjúnak, a ki sokáig igyekezett rajta, hogy frajmaurer lehessen; sokat kitanult; el is ment feltett útjában a legutolsó pontig; minden próbákon által esett; de czélját csakugyan el nem érhetette, s miért nem érhetette? beszéli a vallástételt az ifjú, halála előtt kevéssel*. [Hely n.], 1792.
 20. [Pálóczi] Horváth Ádám: *Hunniás*, 230–232.
 21. Csörsz Rumen István: *Kresznerics Ferenc kéziratos versgyűjteménye*. *Vasi Szemle*, 2017. 1–4. sz. 161.
 22. Decsy Sámuel: *Osmanografia*, III. Bécs, 1789. 158–165.
 23. OSZKK, An. 1281.
 24. Teleki: *Hunyadiak kora*, I. 33.
 25. Nagy Levente: *A holló, a gyűrű és a sárkány jegyében*. Bp., 2014. 53.
 26. Benkő József: *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe*. I. Szerk. Szabó György. Bukarest, Kolozsvár, 1999. 132., 492.
 27. Kenderessy Ferentz: *A kenézekről*. *Sas*, 1831. 2. sz. 25.
 28. Gheorghe Şincai: *Opere*. II. Szerk. Florea Fugariu. Bucureşti, 1969. 44.
 29. Gheorghe Şincai: *Opere*. I. Szerk. Florea Fugariu. Bucureşti, 1967. 397.
 30. Ioan Budai-Deleanu: *De originibus populorum Transylvaniae*. II. Szerk. Ladislau Gyémánt. Bucureşti, 1991. 415.
 31. Şincai: *Opere*. II. 7.
 32. MTAKK, MIL 4-56/1.; Köpeczi: *Nemzetképkutatás*, 79–80.
 33. Benkő: *Transsilvania*, I. 489.
 34. Şincai: *Opere*. II. 27.
 35. Şincai: *Opere*. II. 7.
 36. Şincai: *Opere*. I. 549.
 37. Lupescu: *Hunyadi János*, 420.
 38. Şincai: *Opere*. II. 7.; 204., 241.
 39. Şincai: *Opere*. II. 113.
 40. Gheorghe Şincai: *Hronica Românilor*. II. Bucureşti, 1969. 7.
 41. Benkő: *Transsilvania*, I. 472.
 42. Benkő: *Transsilvania*, I. 476–477.

43. Benkő: *Transsilvania*, I. 477.
44. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmanytarak_anjou.uj.15/?query=chokma&pg=213&layout=s;](https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmanytarak_anjou.uj.15/?query=chokma&pg=213&layout=s; https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/view/27212/?pg=3&bbox=4129%2C-1586%2C5316%2C-947) <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/view/27212/?pg=3&bbox=4129%2C-1586%2C5316%2C-947> (2018-03-01).
45. Kolozsvár, Nemzeti Levéltár, Aranka Fond. 88. Aranka György: Az Oláh nemzetségről. A Hunyadi nemzet-ségről. 1–2.
46. Uo. Aranka György: A Hunyadi nemzetségről. 2.
47. Kolozsvár, Nemzeti Levéltár, Aranka Fond. 88. Aranka György: A Sculte-tiákról Magyarországon és a Kenéz-ségekről Erdélyben. 3–5.
48. Kolozsvár, Nemzeti Levéltár, Aranka Fond. 88. Aranka György: A Sculte-tiákról Magyarországon és a Kenéz-ségekről Erdélyben. 5.
49. Aranka György: *Két értekeződés*. Kolozsvár, 1811.
50. OSZKK, Levelestár: Aranka György Fekete Jánosnak, 1801. szept. 12.
51. Aranka György: *Elme játékjai*. Nagyvárad, 1806. 49.
52. Kazinczy Ferenc levelezése. I. Szerk. Váczy János. Bp., 1890. 53.
53. Aranka György *Apro munkáji*. Marosvásárhely, 1805. 82.
54. Aeneas Sylvius: *Opera omnia*. Basilea, 1571. 391.
55. Aranka György: *Két értekeződés*. Kolozsvár, 1811. 32.
56. Venczel Gusztáv: Eszmetöredékek a magyar nemzeti hősmonda történet-tudományi méltatására. *Reguly-album*. Pest 1850. 82.; Wertner: A Hunyadiak. 199.; Elekes: *Hunyadi*, 80.
57. Dávid András: *Délszláv epikus énekek, magyar történeti hősök*. Újvidék, 1978. 155.
58. Ladislaus Nagy: *Orodias. Libri tres*. Magno-Varadini, 1804.
59. Aranka: *Két értekeződés*, 31.
60. *Hunyadi énekek*. Ford. Kiss Károly. Bp., 1956.
61. Kolozsvár, Nemzeti Levéltár, Aranka Fond. 25. Aranka György: Erdélynek régibb lakossai. 33.
62. Kolozsvár, Nemzeti Levéltár, Aranka Fond. 25. Aranka György: Erdélynek régibb lakossai. 33/v.
63. Aranka: *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*, 35.
64. Kolozsvár, Nemzeti Levéltár, Aranka Fond. 25. Aranka György: Erdélynek régibb lakossai. 35.
65. Egyed Ákos: A székely jog sajátosságai. *Székelyföld története*. I. Szerk. Benkő Elek, Oborni Teréz. Bp., 2016. 364–366.
66. Nagy Ferentz: *Hunyady László történetei, ugmint élete és halála; mellyeket mind a Tzíliai gróf Ulriknak irigységével, és le-vágattatásával; mind V. László királynak közbe-folyó tselekedeteivel és halálával eggyütt, e hiteles írókból kiszedegettvén, magyar versekkel le-irt, és világ eleibe botsátott*. Pozsony, Komárom, 1793. 3.
67. Robert Darnton: *George Washington's False Teeth*. New York, 2003. 5.
68. Vályi Nagy Ferenc: *Ódák Horátz' mértékein*. (1807). Szerk. Sobor András. Bp., 1999. 246.
69. Vályi-Nagy Ferencz: *Polyhymnia, II könyvekben*. Sáros-Patak, 1820. 145.
70. Rousseau: *Contrat social ou principes du droit politiques*. Paris, Garnier, [é. n.] 359.

MINDJÁRT OLVASHATJA!

MARGÓCSY ISTVÁN

Színes tinták

Tanulmányok, esszék a magyar irodalom
különböző arcairól és nézeteiről

Margócsy számára az irodalomtörténeti problémák személyes kérdések, egzisztenciális tétjük van, nem egy korszakhoz kötődnek, hanem általános érdekességük van, s megértésük (legalább a leírásuk, ha már magyarázatuk nem is), hihetetlenül fontos. (Szilágyi Márton, 2019)

Kalligram, 424 oldal, 3990 Ft

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmaz
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.

Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:
1089 Budapest,
Magyarok
Nagyasszonya tér 10.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
8100 Ft, fél évre **14 100 Ft**,
egy évre pedig **25 200 Ft**

ÉLET ÉS IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

